УДК 82-131(049.32)

Ф.З. Яхин

КИТАП КҮЗӘТҮ:
ТАТАР МӘДӘНИЯТЕ ҺӘМ ДАСТАННАР
Мухаметзянова Л.Х. Эпическая культура татар: дастаны.
Казан: ИЯЛИ, 2023. 120 с.: ил.
(серия «Обычаи и традиции татарского народа»)

Автор рецензирует научно-популярное издание «Эпическая культура татар: дастаны», вышедшее в свет в серии «Обычаи и традиции татарского народа» под авторством доктора филологических наук, главного научного сотрудника отдела народного творчества ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова АН РТ Л.Х. Мухаметзяновой. Рецензент обращает внимание на обобщённое изложение в книге ключевых сведений об эпическом творчестве татар, о стиле, образах, сюжетах, мотивах, многочисленных рукописных списках самых распространённых образцов жанра; отмечает широкий охват архивных и опубликованных текстов татарских дастанов в различных вариантах; определяет концептуальные основы научно-популярного исследования и вклад автора в популяризацию татарского эпоса.

Ключевые слова: научно-популярное издание, книга, автор Л.Х. Мухаметзянова, эпическая культура народа, эпос-дастан, фольклористика, этнолитературоведение, татарский народ.

The author reviews the popular scientific publication «Epic Culture of the Tatars: Dastans», published in the series «Customs and Traditions of the Tatar People» under the authorship of Doctor of Philology, Chief Researcher of the Department of Folk Art of the IYALI named after. G. Ibragimova AN RT L.Kh. Mukhametzyanova. The reviewer draws attention to the general presentation in the book of key information about the epic work of the Tatars, about style, images, plots, motifs, numerous handwritten lists of the most common examples of the genre; notes the wide coverage of archival and published texts of Tatar dastans in various versions; defines the conceptual foundations of popular science research and the author's contribution to the popularization of the Tatar epic.

Keywords: popular science publication, book, author L.Kh. Mukhametzyanova, epic culture of the people, epic dastan, folkloristics, ethnoliterary studies, Tatar people.

Лилия Хатип кызы Мөхәммәтҗанованың Татарстан Республикасы Фәннәр академиясе Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтында «Обычаи и традиции татарского народа» сериясендә рус телендә «Эпическая культура татар: дастаны» [Мөхәммәтҗанова, 2023] дип исемләнгән фәнни-популяр китабы дөнья күрде. Хезмәтнең фәнни тикшеренү объекты – татар халкының дастаннары. Эпос-дастаннарны барлау, эчтәлекләрен ачыклау, бәяләү белән бәйле гыйльми эш – тарих фәне, әдәбият һәм тел белемнәре белән бәйле киң кырлы хәбәрдарлык таләп итә торган өлкә. Һәм ул гуманитар

фәннәрнең берьюлы берничә тармагына мөрәҗәгать итеп эшләүне, шуңа күрә һәр әсәргә комплекслы анализ методикасын аңлап һәм белеп якын килүне сорый.

Эпик культураның өстенлеге шунда, ул шартлы укучы ролендәге дастан тыңлаучыны тормыш хакыйкатьләрен эпик киңлекләрне колачлап таный белергә өйрәтә, кешене иҗтимагый шәхес буларак тәрбияләүдә һәм үстерүдә төп рухи-мәдәни рольләрнең берсен башкара. Л.Х. Мөхәммәтҗанова моны ачык аңлап эш итүе сәбәпле, татар дастаннары һәм аларның төп үзенчәлекләре мәсьәләсен үзәккә куеп, өйрәнелү тарихларына да берникадәр тукталып, эчтәлекләрен аңлатуны алга чыгара. Халыклар тарихында һәм аларның рухи-мәдәни үсешендә дастаннар тоткан урынны язма һәм фольклор традицияләре бәйләнеше юнәлешендә билгеләү ягы да кызыклы эшләнелгән, автор тарафыннан шактый төгәл формалаштырылган үз методологик карашлары нигезенә корылган. Шуңа да әлеге фәнни-популяр хезмәтне, галимәнең башка фәнни әсәрләре янәшәсенә куеп, әдәбият белемендә һәм фольклористикада фундаменталь юнәлешләрнең берсе булган дөнья эпосы хакында игътибар ителерлек мәгълүматларны тудыруда һәм ныгытуда, өлгергән һәм җитеш хәлдә аларны халыкка җиткерүдә, милли эпосны башка халыкларның эпик иҗаты янәшәсенә куюда бер адым дияргә мөмкин. Китап милли эпосны хәтта бөтен дөнья масштабындагы эпослар белән бер дәрәҗәгә куеп популярлаштыру омтылышы буларак та кабул ителә.

Хезмәттә, фәнни-популяр кысаларга күчерелеп, авторның дастан дип аталган халык иҗаты жанрына бәйле гыйльми күзәтүләре һәм теоретик карашлары да урын ала. Китап ике бүлектән тора, күтәрелгән мәсьәләләр Л.Х. Мөхәммәтҗанованың башка фәнни мәкаләләре һәм монографияләрендәге белән аваздаш, укучы күңеленә барып җитәрлек хәлдә эзлекле ачылалар. Яңалыгы – авторның үз методологик карашларын бәян итүеннән, һәр мәсьәләгә шул нигездә якын килә белүеннән гыйбарәт. Керешнең фәнни-популяр китапларга хас структурага корылуы да дөрес. Татар халкында популярлашкан эпос-дастаннарга хас үзенчәлекләргә игътибар бирелү дә – хезмәтнең эчтәлеген билгеләүче төп факторларның берсе. Телдән башкарыла килгән дастаннарның, язма-китаби форматта теркәлеп, авторлык төсен ала баруын галимәнең жанр трансформациясе күренеше буларак тарихи үсеш шартларына бәйле тикшерүе һәм үзаң күтәрелешенә нисбәтле аңлатуы кызыклы һәм ышанычлы фәнни дәлилләр белән ныгытыла, аңлаешлы стильдә бәян ителә.

«Дастаны – хранители традиций народа» («Дастаннар – халык традицияләрен саклаучылар») дип исемләнгән беренче бүлек алты бүлекчәдән төзелгән. Авторның, эпосны өйрәнүдә дөньякүләм кабул ителгән гыйльми принципларны да исәпкә алып, милли эпик хәтеребез мәсьәләсенә иҗади якын килүе кызыклы, бу үзенчәлеге аңа хезмәтен фәнни-популяр юнәлешкә корырга мөмкинлек биргән.

«Татарский дастан и его главная особенность» («Татар дастаны һәм аның төп үзенчәлеге»), «От Поволжья до Сибири...» («Идел буеннан Себергәчә...»), «Сказитель дастанов или образ переписчика эпос-дастана» («Дастан сөйләүче яки эпос-дастанны күчерүче образы»), «Как найти границу между книжной и устной традицией в эпосе?» («Эпоста китаби һәм сөйләмә традицияләр аермасын ничек табарга?), «Место рукописных дастанов в татарском эпическом наследии» («Татар эпик мирасында кульязма дастаннарның урыны»), «Исторические пути формирования татарского эпоса» («Татар эпосы формалашуның тарихи юлы») – болар беренче бүлекнең бүлекчә исемнәре булып, эчтәлеген ачык күз алдына китерерлек итеп эшләнгәннәр. Аларда сүз татар эпосының барлыкка килүе, формалашуы һәм үсешендә гомуми эволюция хакында бара. Бүлек татар дастаннарының төп хасиятенә төшенергә, таралыш ареалын күзалларга ярдәм итә. Автор китаби дастаннарның традицион сөйләмә эпостан башлангыч алуын ассызыклый, язма төргә күчереп үстерелгән татар дастаннарын халыкның укымышлылык дәрәҗәсенә бәйле иҗат төре дип аңлата. Экспедиция вакытында илнең татарлар күпләп яши торган төбәкләрендә милли мәдәният вәкилләреннән үзе язып алган фактик материалларны да Л.Х. Мөхәммәтҗанова хезмәтендә уңышлы файдалана. Ясалган йомгак-нәтиҗәләре ышандыра. Китап берничә вариантлы татар дастаннары сюжетларын популярлаштыруга, иҗтимагый тормышта аларның ролен арттыруга да хезмәт итә.

Китапның «Дастаны в письменной эпической культуре татар: варианты, поэтика, фольклорные и литературные пласты» («Татар язма эпик мәдәниятендә дастан: вариантлар, шигърилек, халык иҗаты һәм әдәби катламнар») дигән икенче бүлегендә халкыбызның берничә дастаны анализ объекты итеп алына: җиде бүлекчәнең аерым һәркайсы «Идегәй», «Чура батыр», «Түләк китабы», «Күр углы», «Каһарман Катил», «Ләйлә белән Мәҗнүн», «Таһир белән Зөһрә» дастаннарына багышланган. Бүлекчәләрдә бу ядкярләргә эзлекле күзәтүләр уздырыла. Ул дастаннарда, бер яктан, гомумтөрки һәм дөнья халыклары эпик иҗатлары эчендә татар дастаннарының мәдәни дәрәҗәсе һәм урыны билгеләнә, икенче яктан, дастани мирасыбыз хакында гыйльми хәбәрләр фәнни-популяр телдә сөйләнелә, алар татар дастани мирасын популярлаштыруга хезмәт итә. Билгеле булганча, Түләк, Идегәй, Каһарман Катил, Чура батыр, Күр углы, Таһир-Зөһрә, Ләйлә-Мәҗнүн кебек каһарманлык һәм мәхәббәт үрнәкләрен бирүгә корылган сюжетларга иҗат ителгән дастан вариантлары татарларда элекке заманнарда күпләп тудырылган. Китапның бу бүлегендә әлеге дастаннарның барлыкка килү һәм таралу фактларына һәм шигъри үзенчәлекләренә мөнәсәбәтле мәсьәләләр кузгатыла, эчтәлекләрендә һәм үсешендә халык тарихына бәйле катламнарга игътибар юнәлтелә. Фольклор әсәрләренә хас үзенчәлекләрнең берсе – вариантлылык һәм бу хасият дастаннарга да карый.

Һәр бүлектә китапны кызыксынып укучыга темага муафыйк тәфсилле фикер җиткерелә, татарларның эпик культурасында төп рольне ислам дине уйнаган булуы ассызыклана. Автор, дини эчтәлектәге дастаннарга аерым игътибар биреп, аларны татар мәдәниятенә ислам йогынтысы нәтиҗәсендә формалашкан һәм үскән әсәрләр дип бәяли, бу төр милли дастаннарга карата булган кызыклы теоретик фикерләре белән уртаклаша, шул рәвешле татар эпосының ислам дини карашларыннан аерылгысыз икәнлегенә игътибарны юнәлтә. Әмма шунысы кызыклы, нугай татары булсын, себер, кырым, әстерхан татарымы – фольклорларында уртак мотивлар, темалар, каһарманнар, мәгънәләр, вакыйгалар шактый охшаш, бер үк канвада үстерелә, христиан динендәге керәшеннәрдә, яки яһүди динен тоткан татарларда башка икән дия алмыйбыз. Л.Х. Мөхәммәтҗанова эпос-дастаннарның китаби юнәлештә яшәешенең төп шартларыннан берсе итеп халыкның күп гасырлардан бирле ислам мәдәнияте йогынтысында яшәвен күрә, шул ук вакытта моны башка диннәрдәге татарларны исәпкә алмыйча аңлата. Аның карашынча, татар дастаннары исламга бәйле үзенчәлекле китаби үсеш кичергән. Мондый фикере белән, автор, бәлки, хаклыдыр да, әмма шул ук вакытта мәсьәләнең бу ягы, ягъни ислам кабул ителгәнчегә кадәр татар дастаннары торышы, әлегә өйрәнелмәгән. Ә бәлки, чыннан да, татар дастаннары, Л.Х. Мөхәммәтҗанова аңлатканча, Коръәнне көйләп укуга бәйле китаби үсеш алганнардыр? Исламнан читтәге шул ук керәшеннәрдә, мәсәлән, дастаннарның үсеш алмаган булуы да авторның шушы фикерен яклый.

«Татар эпик мәдәнияте: дастаннар» («Эпическая культура татар: дастаны») китабында башка юнәлештәге аргументлар да фәнни җәһәттән дә, гади укучы өчен дә кызыклы һәм фикер уятуга хезмәт итә. Китап татар дастаннарының язма мәдәнияттәге һәм гомумән дөнья цивилизациясендәге урынын һәм ролен ассызыклый, татар җәмәгатьчелегендә дастаннарга игътибарны арттыру кирәклеге мәсьәләсен дә куя. Автор әлеге хезмәтендә, нигездә, фольклордагы эпик һәм әдәбияттагы язма традицияләрнең үзара йогынтысы татар эпик мәдәниятенә ни рәвешле тәэсир итүне ачыклый һәм милли традицияләр кысасында татар дастанының ролен ача. Мәдәниятнең борынгы катламнарына, борынгы төрки эпосы һәм Урта гасырлар Көнчыгыш әдәбиятына ясалган экскурс уңышлы башкарылган.

Китапта татар дастаннарының башка төрки халыкларның эпик иҗат мирасыннан үзенчәлекле аермаларын барларга омтылыш күзәтелә. Моны татар фольклористикасының яңа баскычка күтәрелергә омтылышы дип бәялибез, алга таба да шушы зур белемнәр сорый торган юнәлеш көчәйтелер дип көтәбез, дәлилләр белән конкрет ачыклап күрсәтелгәндә, кызыклы ачышларга юлыгыр идек. Әлегә бу юнәлештә эшләнгән китапның гыйльми-практик әһәмияте шактый киң булып күренә, хәтта, әйтер идек, дөньяга этник караш мәсьәләләрен хәл иткәндә дә андагы карашларга нигезләнеп фикер йөртә алабыз.

Л.Х. Мөхәммәтҗанованың бу хезмәте дастаннарыбызны фольклорда, әдәбиятта, төрки һәм башка телле дөнья мәдәниятләрендә эпос жанрының бик әһәмиятле урын тотуын танытуы һәм татар эпик мәдәнияте чикләрен киңәйтүе белән кызыклы.

Әдәбият

Мухаметзянова Л.Х. Эпическая культура татар: дастаны. Казань: ИЯЛИ, 2023. 120 с.: ил. (серия «Обычаи и традиции татарского народа»).

Яхин Фәрит Зәкиҗан улы,
филология фәннәре докторы, профессор,
ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият
һәм сәнгать институтының әдәбият белеме бүлеге
әйдәп баручы фәнни хезмәткәре